

USTAV EU - TEMELJ UJEDINJENJA U RAZLIČITOSTI

Vesna Stanković Pejnović

In this article the author explains that the Lisbon Treaty with its similarities with the Constitution of Europe has a goal to make a solid unit of the EU and to promote making of a common cultural identity. With the Lisbon Treaty, the EU became a legal subject promoting future European society and political unification of the countries. Although nation-states remain the most important players on the international stage, they constitute irreplaceable components of international organizations. In the EU, nation-states must learn to see themselves not so much as independent players but as members of a larger community, who feel bound to adhere to common norms, promoting unity of similarities. In the future, the EU must be focused on building the European state not on national based, but on political identity of citizens produced on supranational public space.

Pravne stečevine EU i njezin ustav nije moguće promatrati sa stajališta nacionalne države jer EU nikada neće biti politička zajednica izgrađena po modelu nacionalnih država. Nacionalna država kao ustavna institucija, jedna je od povijesnih mogućnosti političkog i kao takva nije identična političkim procesima. Cilj europske politike nije europska država, niti EU ustav ima cilj obuzdati ustaljene političke procese. EU je otvoren odnos njezinih pravnih stečevina i političkih procesa.

Nezavisno o ustavnom ustroju EU, njezina budućnost je u slojevitosti. EU je počela veliki i vrlo ambiciozan projekt predstavljen u Lisabonu 2000. Cilj i želja je da EU postane „najkonkurentnija privreda na svijetu čija je ekonomija zasnovana na znanju” u roku od 10 godina. Mnogo više od polovine predviđenog vremena je prošlo za ostvarivanje tog zadatka, ili više želje, ali vidnih pomaka nema, a uz SAD (i Japan), pojavili su se novi i vrlo dinamični konkurenti kao što je to Kina.

Postavljaju se brojna pitanja o temeljima ove posebne političke zajednice bez države, je li Lisabonski ugovor zamjena ili pravi ustav EU, je li moguće uopće donositi bilo koji oblik pravnog dokumenta u zajednici koja nema izražen zajednički *demos*? Oko tako postavljenih pitanja nije moguć jednostavan odgovor. Lisabonski ugovor je nastavak Ugovora iz Maastrichta kojim je zacrtano razvijanje EU dalje od gospodarske zajednice. Izjednačavanje različitih interesnih sklopova i životnih uvjeta ni u jednoj političkoj zajednici ne može nastati jedino promišljajući o vlastitim dobicima. Potrebno je njegovati svijest o zajedništvu koja će pojedincima „slobodno udruženim u savez“ omogućiti međusobno identificiranje kao građana. Državno - nacionalni okvir primjene ljudskih prava i demokracije, omogućio je novi, apstraktni oblik društvene integracije, čiji su temelji u razvoju političke javnosti i zajedničke političke kulture.

Nastojanja su usmjerena ka konceptualizaciji i operacionalizaciji moguće zajedničke europske kulture, što je proizvelo stvaranje temeljnog dokumenta, a kojim se verificira postojeća kultura i kojim se osigurava postojanje te kulture u budućnosti. S druge strane, europski temeljni dokument, u obliku ustava ima zadaću stvaranja nove europske kulture koja će svoj temelj i norme pronalaziti upravo u tekstu ustava.

Donošenjem Europskog ustava, koji svoj oblik nalazi u Lisabonskom ugovoru, vrhunac je dosadašnjih europskih integracijskih procesa, a i potvrda tako željenog europskog zajedništva.

Tim dokumentom dobiva se temelj utemeljenja ‘organiziranog građanstva’ i koje će upravljati cijelim europskim prostorom, težeći razvoju identiteta utemeljenom na ujedinjenju u različitosti. Nakon potpisivanja i ratifikacije Lisabonskog ugovora, EU je postala samostalni pravni subjekt čime je dobila legitimnost za izvršenje unaprijed spomenutih ciljeva.

Lisabonski ugovor kao temelj „nove“ Europe

Lisabonski ugovor koji je stupio na snagu 1. 12. 2009. godine nakon dvogodišnjeg mukotrpnog procesa ratifikacije u kojem je 26 država članica tu ratifikaciju provelo u svojim nacionalnim parlamentima (uz odugovlačenje Poljske i Češke), dok je jedna država članica – Irska, ratifikaciju uvjetovala referendumom građana. Sam Ugovor uvodi u Europsku uniju značajne institucionalne i javnopolitičke (*policy*) inovacije. Europska unija nije naddržava niti ima klasične attribute države, već je to osebujna politička zajednica bez države – *adržavna tvorevina*, kako je ponekad nazivaju teoretičari europskih integracija koji zastupaju intergouvernementalističku orijentaciju ili pak *nedržavna tvorba* – *non-state phenomenon* (Wiener, 1998).

Dijelovi Lisabonskog ugovora uopće se ne razlikuje od prethodne odbačene verzije Ustava EU, a njegov glavni cilj bio je usmjeren ka olakšavanju donošenja odluka u uniji sastavljenom od 27 članica.

U Lisabonskom ugovoru se napušta terminologija koja se obično koristi na nivou organizacije države ali, bez obzira na određena konstitucionalna odstupanja u odnosu na predloženi Ustav Europe, Lisabonski ugovor se smatra najdalekosežnijom reformom osnivačkih ugovora EU od Ugovora iz Maastrichta do sada. Iako je odbačen naziv ministra vanjskih poslova Unije i zadržan izmijenjen naziv Visokog predstavnika Unije za vanjske poslove i političku sigurnost (*High Representative of the Union for*

Foreign Affairs and Security Policy), najbitnijim promjenama označavaju se upravo promjene u ovom području, ali i obuhvaća uvođenje funkcije stalnog Predsjednika Europskog savjeta, kao novine u oblikovanju zajedničke politike sigurnosti i obrane kao djela zajedničke vanjske i sigurnosne politike Unije, te početak stvaranja Europske službe vanjskih poslova. Osnovni cilj promjena bio je usmjeren ka stvaranju veće koherentnost, povezanost i poticaja stvaranja identiteta koji bi izražavao jedinstvo izvan Europe ili jedinstvo institucija EU kao mogućeg odgovora na čuveni citat Henry Kissingera koji je pitao: „Koga moram pozvati kada hoću razgovarati sa Europom?“ Da li su postavljene institucionalne pretpostavke adekvatne za postizanje takvog cilja?

Usprkos velikim nadama koje se u Europi polažu u novog Visokog predstavnika za vanjsku politiku i sigurnost i mogućnosti institucionalnih novina uvedenih Lisabonskim ugovorom, vanjsko politička suradnja EU opterećena je „iznenađujućim brojem tinjajućih pitanja oko kojih je EU kronično podijeljena“. (Glencross, 2010) To uključuje i vidljiv trend „zamora u proširenju“ EU, koji je najočigledniji u slučaju Turske i njenog članstva. Drugo postojano istočno pitanje oko koga EU nema jedinstveni stav jeste Rusija, koju većina bivših komunističkih zemalja iz istočne Europe još uvijek doživljava kao prijetnju, a najmlađe članice EU strahuju i od moguće „finlandizacije“ sa te strane, što je izraz koji označava ograničenu vanjsku političku autonomiju.

Treće, na prostoru u koji je EU uložila ogromna sredstva, prostoru njenog najbližeg susjedstva, posebno u Bosni i na Kosovu, rezultati su daleko od spektakularnih. U oba slučaja se radi o *de facto* protektoratima, od kojih nijedan ne predstavlja model međuetničke suradnje i priznavanja različitosti. Članice EU su u neskladu i po pitanju pravnog statusa nezavisnosti Kosova koji 5 od 27 njih ne samo da nije podržalo nego su se neke (Cipar, Slovačka, Grčka, Rumunjska i Španjolska) strahujući od vlastitih

regionalnih secesija, pridružile Rusiji i Kini u savjetodavnom procesu pred Međunarodnim sudom pravde UN.

Zapravo, vidljiv je nesklad između europske stvarnosti i ambicija. Ambicije europskih elita u jačanju integracija su okrenute ka povećanju političkog, i posebno vanjskog-političkog angažiranja, dok je istovremeno Europa opterećena brojnim unutrašnjim političkim i ekonomskim problemima. Centralni paradoks Lisabonskog ugovora je to što on, sa jedne strane, predstavlja aranžman usmjeren ka daljnjoj integraciji preko vanjskopolitičkog uspjeha, a Europa je istovremeno krajnje podijeljena oko pitanja ne samo vanjske već i unutrašnje politike.

Da bi se postigla veća efikasnost u donošenju odluka na međunarodnom planu, Lisabonskim ugovorom su ukinuta „tri stuba“ na kojima počiva EU (po Maastritskom ugovoru) te je EU postala samostalni pravni subjekt ili „pravno lice“ što znači da samostalno može potpisivati međunarodne ugovore, postati član međunarodnih organizacija, što je do sada bila privilegija samo Europskih Zajednica kao „prvog stuba“ EU ali ne i EU kao cjeline. Ovo je najvažnija promjena koju donosi Lisabonski ugovor i pitanje je da li se ta promjena odnosi samo na efikasnost rada institucija EU ili ona možda pak definira EU na novi način uvodeći ustavnost, „na mala vrata“. Drugi doprinos efikasnosti je prijedlog da Europski savjet ima stalnog predsjednika koji se bira na dvije i po godine, koji predstavlja Uniju kao „predsjedavajući države“ na međunarodnoj sceni i koji koordinira rad i predsjedava radom Europskog savjeta. Treći doprinos bi trebao biti u spajanju funkcija Visokog predstavnika zajedničke vanjske i sigurnosne politike i funkcije Europskog predstavnika za vanjske odnose i politiku sa susjedima u funkciju Visokog predstavnika Unije za vanjske odnose i sigurnosnu politiku. Novi Visoki predstavnik bi istovremeno bio i potpredsjednik Europske komisije, ali i Administrator europske agencije za obranu kao i Generalni predstavnik savjeta (ministara).

Ovim bi se automatski smanjio broj članova Komisije, ali i povećala konzistentnost njene vanjske politike. Četvrti doprinos je sadržan u prijedlogu da se od 2014. godine broj članova Europske komisije smanji na dvije trećine broja članica EU (po sadašnjem stanju to bi značilo da bi broj članova komisije pao sa 27 na 18). Iza ovog prijedloga vjerojatno stoji pretpostavka da će se smanjenjem obima Komisije doprinijeti lakšem pronalženju i definiranju općih interesa Unije i smanjiti „nacionalizacija“ pitanja koja je potrebno rješavati.

Peti doprinos efikasnosti (ali i principu demokratičnosti) je princip duplog kvalificiranog većinskog odlučivanja u Savjetu (ministara). Da bi prijedlog prošao u Savjetu ministara on treba imati natpolovičnu većinu glasova njegovih članova tako što natpolovična većina (50%+1glas) morala predstavljati 55% država članica i 65% populacije Europske unije. Ovim prijedlogom bi se olakšalo demokratsko donošenje odluka koje bi bilo proporcionalno veličini država članica.

Neka tumačenja novog dokumenta o tome da on nema prirodno ustava djelomično su zadovoljena time što Lisabonski ugovor nije autonoman pravni tekst već skup amandmana na postojeće međunarodne ugovore koji tvore EU. U cilju postizanja konsenzusa svih članica EU iz Ugovora izostavljeni su ili preformulirani svi termini koji bi mu mogli dati karakter ustavnog dokumenta koji bi bio sličan ustavu neke nacije-države, a koji su inače postojali u prijedlogu Ustava Europe. U tekstu se odustalo od korištenja termina „ustav“, kao i od simbola Unije kao što su zastava, grb i zajednička moneta. Odustalo se također od ujedinjavanja zakonodavnih akata Unije u zajednički naziv „zakon“, te su zadržani pojmovi uredba, direktiva i odluka. Umjesto funkcije Ministra vanjskih poslova, (Janjević, 2007: 29) čija je funkcija predviđena u Ustavu Europe, zadržana je postojeća funkcija Visokog predstavnika EU za vanjske poslove i politiku sigurnosti. (Isto, 24)

Najjednostavnije rečeno, u Lisabonskom ugovoru namjerno su žrtvovani svi oni simboli i sadržina pojmova koji potencijalno mogu da budu temelj identifikacije građana zemalja članica Unije sa nadnacionalnim političkim identitetom Europske unije na nivou neke posebne i jedinstvene simboličke nadgradnje. Može li se zaključiti da Lisabonski ugovor ne podrazumijeva dublje europske integracije kao i dalju institucionalnu izgradnju ideje europskog građanina preko nekog jedinstvenog simboličko-kulturnog modela koji liči na kulturno-simboličku nadgradnju nacionalne države ili je u pitanju samo igra riječi?

Lisabonskim ugovorom EU stječe, na temelju odluke država članica, posebnu pravnu osobnost koja je čini distinktnijom političkom zajednicom *sui generis* i uzdiže je, definitivno, iznad statusa klasične međunarodne organizacije, čime ona stječe ulogu aktivnog protagonista u međunarodnoj zajednici.

Ovako konstituiranim ugovorom, status europskog građanina nije oslabljen, već naprotiv, donekle ojačan. U Naslovu II, čl. 8 Lisabonskog ugovora navodi se da je „građanin Unije svako lice koje ima državljanstvo jedne države članice“ kao i to da se „građanstvo Unije dodaje nacionalnom državljanstvu i ne zamjenjuje ga“. (Janjević, 2007:24) Ovo određenje građanina ima isto značenje kao i određenje građanstva EU iz odbačenog Ustava Europe (Janjević, 2007: 75) Ali se, s druge strane gledano, u jednoj riječi razlikuje od Maastritskog ugovora gdje se navodi da „građanstvo Unije kompletira, a ne zamjenjuje nacionalno državljanstvo“. (Janjević, 2007:292) Naime dok je u Ugovoru o Europskoj uniji građanstvo Europske unije bilo proglašeno komplementarnim državljanstvu države članice EU-a, sada je taj atribut „komplementarno“ zamijenjen atributom „dodatno“, čime je jače podcrtana namjera da se nacionalno državljanstvo ne nadomjesti europskim građanstvom, iako je to i bila prvotna namjera koja je dominirala u raspravama između pristaša neofederalističke i socijalno-konstruktivističke struje na jednoj strani

i intergovernmentalne struje na drugoj strani, koju su uglavnom zagovarali predstavnici nacionalnih administracija, tj. vlada.

Lisabonski ugovor i nedoumice o prirodi EU

U odredbama Lisabonskog ugovora koji definiraju pravni subjektivitet moguće je naći pokušaje zadovoljenja zahtjeva za povećanjem efikasnosti rada institucija EU. U odjeljku „Zajedničke odredbe“ (Ibid., 20) koja definira EU glasi: „Unija zamjenjuje i nasljeđuje Europsku zajednicu“, očigledno je da je ovim kreiran novi pravni subjekt i da je Europska zajednica (kao rezultat suradnje suverenih država članica) prestala da postoji, jer po ovoj odredbi EU i nastaje kao pravni nasljednik ukinute Europske zajednice. Po Lisabonskom ugovoru dodjeljivanje pravnog subjektiviteta znači slobodu za samostalno učlanjenje u međunarodne organizacije i slobodno pristupanje postojećim međunarodnim ugovorima; funkcija predsjednika Europskog savjeta ojačat će do tog nivoa da u međunarodnoj areni predstavlja Uniju slično načinu na koji to čini „šef države“ neke nacionalne države; Unija će imati svog Visokog predstavnika za vanjsku politiku sa priličnim ovlaštenjima, a u konstataciji iz „Deklaracije 17“ (Ibid., 208.) stoji da „ugovori i pravne norme koje je usvojila Unija... imaju prednost u odnosu na pravo država članica“, onda se čini da je priroda EU prilično promijenjena u usporedbi sa tim kako je Unija definirana, na primjer, nekim dijelovima Maastritskog ugovora. Prema Maastritskom ugovoru, „Unija se zasniva na Europskim zajednicama dopunjenim politikama i oblicima suradnje utvrđenim ovim ugovorom“, a zadatak Unije je „da na usklađen i solidaran način organizira odnose između država članica i između njihovih naroda“. (Ibid., 264.) Funkcija Unije i njen odnos je na ovom mjestu opisan, vrijednosno gledano, prilično neutralnim terminima. Termin „Europska unija“ samo opisuje način uređenja postojećih odnosa suverenih država Europe i njihovih naroda.

Ovakva Unija kao poseban i jedinstven pravni subjekt nije odvojena i superiorna u odnosu na svoje članice, već je samo izraz dogovora o međusobnim odnosima suverenih država i njihovih naroda koji je postignut na jednoj međuvladinoj konferenciji. Ako ova zapažanja imaju smisla, onda izgleda da su ustavne odlike Lisabonskog ugovora donekle ipak zadržane i u priličnoj mjeri prenijete iz Ustava Europe, a način da to bude prihvaćeno od strane europskih naroda i njihovih nacionalnih parlamenata izveden je preko brisanja onih odlika ustavnosti vezanih za simboličko-kulturnu osobnost koje bi Europljane mogle podsjetiti na neku jedinstvenu nacionalnu državu pa time i otežati ratifikaciju Ugovora.

Larry Siedentop ukazuje da velika ustavna debata ne mora unaprijed obavezivati na federalnu opciju kao najpoželjniju europsku varijantu. Ona može predvidjeti da je Europa u procesu kreiranja nove političke opcije nešto što je više od konfederacije a manje od federacije – unije suverenih država koje zadržavaju suverenitet u nekoliko ograničenih područja, i u različitom intenzitetu, unije koja ne mora obavezno prakticirati prisilnu moć nad svojim građanima koju imaju nacionalne države. (Siedentop, 2000:1) Habermas smatra da ustavnim rješenjima težimo očuvanju velikih demokratskih dostignuća europskih država od zaštite ljudskih prava do visokog nivoa društvenog blagostanja, obrazovanja kao uvjeta efektivne nezavisnosti pojedinca ali i građanske demokracije.

Francuski premijer govori o „europskom načinu života“ kao sadržaju političkog projekta: „Sve donedavno su naponi Unije bili fokusirani na kreiranje monetarne i ekonomske unije... Međutim, mi danas moramo imati viziju Europe koja se ne svodi samo na puko tržište, izobličeno globalizacijom. Europa je više od ogromne europske tržnice. Ona je model društva koje se povijesno razvilo...“¹

¹ Govor za Foreign Press Association, Paris, 28. maj 2001.

Namjera Lisabonskog ugovora se upravo očituje u sve većoj društvenoj regulativi, u svim sferama društvenog života te donosi upravo sliku kojom ocrtava kako bi europsko društvo u nastajanju trebalo izgledati. U maniri europske transparentnosti svi ustavom zacrtani europski ideali supsumirani su u predstavljeni moto Europske unije koji glasi: „Ujedinjeni u različitostima.“ (Draft Treaty Establishing the Constitution for Europe, 2003.: 263). Ako prihvatimo stajalište da nas naše razlike mogu povezati umjesto da nas razdvajaju, to doista može biti temelj života, tj. upravo one praktične vrijednosti koja je prečesto u europskoj povijesti bila toliko malo vidljiva ili na djelu. Iako je europsku prošlost lako prikazati kroz kontinuirane sukobe koji su se događali među narodima na njezinu tlu, ona nam istodobno prikazuje kako je moguće živjeti i u miru i upravo na stjecištu različitih kultura i civilizacija. Kako se Europa neprestano stvara (Roberts, 2002.: 676) povijesna je sudbina da bude mjesto susreta različitosti, a o mudrosti njezinih stanovnika ovisi kako će tu priliku iskoristiti. Kako demokratski proces jamči legitimitet samim svojim načelima, on može biti i dio društvene integracije i stvoriti zajedničku političku kulturu koja uzima u obzir različitost kulturnog sastava stanovništva. Utemeljenje „multikulturalnog građanstva“ zahtjeva politiku i regulativu koja narušava nacionalni temelj građanske solidarnosti u međuvremenu pretvorene u drugu prirodu. U multikulturalnom društvu nužna je „politika priznanja“ jer je identitet svakog pojedinog građana isprepleten sa kolektivnim identitetima.

Upravo već spomenute opće ljudske temeljne vrijednosti, koje se danas proklamiraju kao temeljne vrijednosti novonastajućega društvenog poretka u EU, vidljiv su europski iskorak u odnosu na ostatak svijeta. Tko ne bi volio živjeti u zajednici koja kao svoj postulat na prvo mjesto stavlja slobodu? I to ne samo slobodu za one koji imaju kapital, nego i za nemoćne za koje će se novi europski poredak pobrinuti da također žive život dostojan

čovjeka, i to kroz sustav države blagostanja (*welfare state*). Europskim je ustavom također naznačena obveza poštovanja temeljnih načela solidarnosti i supsidijarnosti koji bi trebali pridonijeti razvoju onih kojima je potrebna pomoć u realizaciji svojih ljudskih i socijalnih prava. Peter Häberle u svojoj knjizi „Ustavna država“, tvrdi: „... (sam) ustav jest kultura, s brojnim slojevima i diferencijacijama. U njega (ustav) ulaze kulturna iskustva naroda, s njegova se tla hrane kulturna nadanja sve do konkretnih utopija ... Pojedino ustavno načelo proizlazi iz najdubljih slojeva kulturnog konteksta.“ (Häberle, 2002: 232). Ako prihvatimo Häberleov stav da se ustav može i treba promatrati kao kulturološko pitanje (ustav kao kultura), onda u slučaju poveznice Europe i njezina ustava mogu ustvrditi da postoji dvosmjerna povezanost: s jedne strane, nastojanje da se konceptualizira i operacionalizira moguća zajednička europska kultura, što je proizvelo stvaranje temeljnog dokumenta, ustava, a kojim se verificira postojeća kultura i kojim se osigurava postojanje te kulture u budućnosti, sve dok se primjenjuje i postoji sam ustav; s druge strane, europski ustav ima zadaću stvaranja nove europske kulture koja će svoj temelj i norme pronalaziti upravo u tekstu ustava.

Jürgen Habermas u svom tekstu „Why Europe Needs A Constitution“ kaže: „U socijalnoj dimenziji moderna je Europa razvila institucionalne dogovore za produktivno rješavanje intelektualnih, socijalnih i političkih sukoba.“ (Habermas, 2001.) Na tragu tog promišljanja donošenje Europskog Ustava bio bi vrhunac dosadašnjih europskih integracijskih procesa, a tim bi se činom potvrdilo tako željeno europsko zajedništvo. U vezi s pitanjima o razrješenju međunarodnih sukoba i utjecaju što na pozitivni ishod može imati kultura, posve suprotno stajalište zauzima Samuel P. Huntington: u svojoj knjizi „Sukob civilizacija“ on izražava stajalište da će izvor budućih ratova biti upravo razlike među kulturama, a ratovi će se voditi na mjestima gdje se te različite kulture susreću. Huntington smatra da fundamentalni izvor sukoba u

novome svijetu neće biti primarno ideološki niti primarno ekonomski. Velike podjele među čovječanstvom i dominirajući izvor sukoba bit će kulturne naravi. Izraz susret kultura, tj. civilizacija kod Huntingtona je znakovito izražen već u samom naslovu njegove knjige „The Clash of Civilisations“. Naime, on taj susret doživljava kao sudar civilizacija, ali čak i to s krajnje negativističkim pristupom, (Huntington, 1993:18). To bi značilo da Huntingtonova teza, u duhu ustavnog prava prema Häberleu, nagovještava u budućnosti suočenje sa sukobom suprotstavljenih prava kultura, a koja su izražena u različitim ustavima.

Usporedimo li koncept otvorenog društva austrijskoga filozofa Karla Poppera s načelnim stajalištima koja se mogu iščitati iz temeljnih ugovora Europske unije (Rimski ugovor iz 1951., Jedinstveni europski akt iz 1986., Ugovor iz Maastrichta iz 1992., Ugovor iz Amsterdama iz 1997.) kao i iz gotovo svih ostalih pravnih dokumenata Unije, možemo zaključiti kako su obje vizije europske budućnosti vrlo slične, pa i više od toga. Gotovo da ne postoji element koji bi proizišao iz svjetonazora otvorenog društva, a koji bi ujedinjenoj Europi bio stran ili neprihvatljiv. Popper navodi da su: „Individualizam, antitotalitarizam, vjera u razum i ljubav prema slobodi temeljne vrijednosti za koje se zalažu prijatelji otvorenog društva, dok se protiv toga bore njegovi neprijatelji.“ (Popper, 1993.: 257). U ime zajedničkog sustava vrijednosti Europska unija je dugi niz godina kočila priključenje pojedinih zemalja Uniji, a čini to još uvijek, jer je smatrala da određeni civilizacijski i politički dosezi moraju biti propagirani i održavani.² Zbog toga je moguće tvrditi da Europska unija nije samo zajednica interesa, nego da presudnu ulogu u odluci tko može biti njezin član, a tko ne, ima

² Španjolska je mogla pristupiti Uniji tek kad je s vlasti otišao general i diktator Francisco Franco, Grčka je primljena u Uniju 1981. godine, tek nakon pada vojne hunte, a Portugal je mogao pristupiti Uniji tek kad je s vlasti otišao diktator António de Oliveira Salazar.

činjenica poštovanja ili nepoštovanja prethodno spomenutih zajedničkih europskih vrijednosti. Bitan činitelj jedinstva Europske unije kao nadnacionalne zajednice ravnopravnih sudionika stvara činjenica da se sve ključne odluke uglavnom donose konsenzusom između svih država članica. Moguća neučinkovitost, tj. potrebno dulje razdoblje da se neka odluka donese i provede u djelo, smatra se nužnom cijenom demokracije jer, kako se predmnijeva, demokracija podrazumijeva poštovanje procedure.

Europska politička praksa

Proces europskoga integracijskog postupka, od svoga začetka pa do pretpostavljene pune realizacije, može se prikazati na način da se od početnog sustav nacionalnih država dolazi do političke unije kroz sustava povezanih tržišta, preferencijalni trgovinski sporazumi koji uvode slobodne trgovinske zone. Na taj način stvaraju se pretpostavke za stvaranjem carinske unije kao pretpostavke monetarne unije koja na kraju dovodi do političke unije. (Altvater, 1999: 371)

Do sada se u razvoju europskoga integracijskog postupka došlo do stvaranja monetarne unije uspostavom zajedničke valutne zone. Kako se može vidjeti iz prethodne sheme, tako predstavljeni integracijski niz gotovo se posve oslanja na ekonomsku integraciju. Zadnji stadij, tj. politička unija, samo posredno može označivati sve ostale aspekte europske integracije i to samo pod uvjetom prihvaćanja stajališta da se politika bavi svime (bez obzira na to bavimo li se mi politikom). U tom kontekstu kulturološka, pravna, znanstvena, socijalna integracija i svi ostali integracijski aspekti sadržani su u zadnjem stupnju ujedinjavanja – političkoj uniji. Ako krenemo od pretpostavke da Europsku uniju, tj. njezine temelje, čini zajednički sustav izgrađenih vrijednosti, koji je istodobno i ključni integrativni

faktor Unije, početak integracijskog procesa, pa ni njegov puni ili gotovo finalni razvoj ne bi mogao biti sadržan samo u sustavu nacionalnih država povezanih tržištem. Tržište samo po sebi, nije savršeni regulator, kako je to smatrao britanski ekonomist Adam Smith. U praksi se pokazalo netočnim vjerovanje da su financijska tržišta samoregulirajuća. Zbog učestalih ekscenčnih situacija na slobodnom tržištu, a koja se, da je slobodno tržište idealna mjera napretka, ne bi mogle dogoditi, možemo zaključiti da nas nije samo *laissez-faire* u prošlom stoljeću doveo do praga zlatnog doba kapitalizma. Naime, SAD, zemlja koja je sinonim za kapitalistički sustav društvenog uređenja, u vremenu krize vlastite ekonomije pribjegli je metodi državnog intervencionizma – što je u suprotnosti s konceptom nemiješanja u tržišni mehanizam – i to nadgledanom devalvacijom vlastite valute i pokretanjem masovnih javnih radova.³ U želji da postane najvažnijim svjetskim proizvođačem novostvorene vrijednosti, EU je često u svojoj praksi pribjegavala kršenju svojih temeljnih postulata, koji samo na prvi pogled izgledaju sporednima u odnosu na ovaj postavljeni cilj. Proširenje EU za deset novih članica u svibnju 2004. godine bio je veliki potez ne samo za zemlje bivšeg istočnog bloka nego i za samu Uniju. Zajednički ekonomski interes može biti, a često i jest, stvarni, čvrsti, integrativni sastojak i kao takav u realnom globalizirajućem svijetu ima visoku vrijednost. Ako ćemo ekonomski interes smatrati temeljem europskog jedinstva, tada u promijenjenim ekonomskim okolnostima, koje realno možemo očekivati sve brže, također možemo očekivati i promjenu slika i same Europe i Europske unije. Nažalost, ne postoji garancije da će buduće promjene, koje će svakako uslijediti, doprinijeti europskom jedin-

³ Devalvaciju svoje valute Sjedinjene Američke Države koriste i sada kako bi što bezbolnije nadvladali trošak rata u Iraku i kako bi održali svoju konkurentnost na svjetskoj razini.

stvu. U potrazi za vlastitom ulogom na svjetskom tržištu, odnosno tražeći vlastiti *modus vivendi* pojedinih europskih ekonomija, moguće je zamisliti i scenarije u kojima bi gospodarski interesi pojedinih zemalja članica EU mogli biti izravno suprotstavljeni. U tim se okolnostima gospodarski interes kao integrativni temelj može naći u ozbiljnoj krizi, a posljedice za EU mogu biti od onih pozitivnih i željno očekivanih kao što je uspješno razrješenje situacije i postignuti dogovor, pa sve do posve negativnih, tj. do krize europskih institucija. EU dosad nije mogla, ili nije znala, vrijednosti izvan gospodarskog interesa pretvoriti u svoju stvarnost, osim na deklarativnoj razini.

Kako demokratska ustavna država garantira jednakost to nužno implicira da bi svi trebali imati jednake mogućnosti korištenja svojih prava. Takav stav je moguće naći i u političkom liberalizmu, posebno kod Rawlsa koji govori o pravednoj vrijednosti (*fair value*) jednako raspodijeljenih prava. Na taj bi način bilo potrebno shvatiti i ustav, naime kao materijalno ostvarenje pravedno socijalno pravednog društva i ideje vlastitog zakonodavstva, dobivamo političku dimenziju društva koje djeluje samo na sebe. (Habermas, 2008:86) Do sada je ta ideja ostvarena u okviru nacionalne države. Gospodarska očekivanja nisu dovoljan motiv koji bi u ljudima potaknuo političku podršku za riskantni projekt unije. Za to je potrebna zajednička vrijednosna orijentacija. (Fossum, 2000:34)

Kao što je već rečeno, europski ustav, kao i cijeli niz drugih dokumenata koje su europski čelnici donijeli kako bi naglasili europsko jedinstvo, potvrđuje namjeru poštovanja prava ljudi i građana u europskom prostoru slobode. Koliko je to realizirano?

Gervinius smatra da političke pokrete sadašnjosti „vode instinkti masa“ težeći „smjeru unutrašnje slobode ili vanjske nezavisnosti, a često i kombinaciji oba cilja“. (Gervinius, 1967: 153-162) On smatra da je moguće boriti se protiv apstraktnih kozmopolitskih ideja jer narodni pokreti teže očuvanju slobodnijih

državnih uređenja, ali i očuvanju neovisnosti, prema političkoj podjeli naroda i jezika. Ipak, narodi se bore za iste političke ciljeve, a oni proizlaze iz interakcija duhova naroda koji su u međusobnoj komunikaciji. Pravna načela koja nisu u suprotnosti sa nacionalnim posebnostima, već proizilaze iz specifičnog zajedničkog djelovanja duhova naroda utemeljena su u težnji ka jednakošću te slobodi čovjeka prema čovjeku. No, politička jednakost zahtjeva vladavinu volje naroda u skladu sa odlukom većine te zakonodavstvo koje počiva na potrebama društva o kojima ono u svojoj ukupnosti odlučuje samo. (Gervinius, 1967: 166) Ta pravna načela više nisu u suprotnosti s nacionalnim posebnostima, već proizlaze iz specifičnog zajedničkog djelovanja duhovnosti naroda.

Europa nastoji osmisлити svoj san, a svaki odmak u provodeću zacrtanih političkih ideala uzrokuje nova nepovjerenja da se ta vizija doista može ostvariti. Možda upravo zbog toga nastaju dvije velike skupine dijametralno suprotnih stajališta, čiji su nosioci okarakterizirani kao eurofilii ili euroskepticii, a u pozadini njihovih opredjeljenja ponajprije stoji razina povjerenja može li se i koliko njihovo osobno i opće dobro ostvariti kroz tu i takvu Europu. Brojna istraživanja javnog mnijenja, pa i ona od službenih institucija EU zaduženih za praćenje relevantnih stajališta (kao npr. Eurostat), potvrđuju da potpora integraciji Europe s vremena na vrijeme oscilira, što bi išlo u prilog tvrdnji da ljudi osjećaju i to da se nisu ostvarila njihova očekivanja. Kako bi EU izbjegla daljnja odmicanja od svojih političkih ideala moguće je odnositi se na dva dijametralno oprečna načina. Naime, EU bi mogla pokretati niz takvih mjera kojima bi se kroz praksu, ponovno približavala svojim načelno postuliranim osnovnim vrijednostima ili mora legislativom urediti postojeće stanje preimenujući razloge svog postojanja u kojem političke i gospodarske elite (p)ostaju nosiocima integracijskih procesa EU.

Na općoj razini uzroci se opisanog stanja dosta izvjesno mogu tražiti i naći u činjenici da oduvijek u svijetu postoji razlika između željenog života i onoga koji se može ostvariti u postojećim životnim okolnostima. Te dvije vizije gotovo se nikad potpuno ne preklapaju, a ljudska bi povijest mogla biti protumačena kao trajni pokušaj smanjenja razlika između tih dviju predodžbi. U tom kontekstu se EU može shvatiti kao sastavni dio tog aspekta čovjekove sudbine i prirodnog tijeka kulturno-povijesnog kontinuuma.

*Kako je moguć ustav Europe
bez europskog naroda i države?*

Euroskeptici smatraju da EU nije moguća kao politička zajednica jer ne postoji europski narod kao garant ustavnog poretka. (Luhmann, 2002: 125) Prema toj tezi svaki ustav treba predstaviti autoritet koji je garant ustavno-pravnog poretka. Euroskeptici smatraju upitnim mogućnost da EU može steći sposobnost političkog djelovanja koje su nacionalne države izgubile federalističkim pristupom. Oni smatraju upitnim sposobnost međusobne prilagodbe nacionalnih interesa europskim institucijama radi nastajanja novih tržišta. Skeptična strana se također oslanja na povijesnu činjenicu dva neuspjela pokušaja proširenja europske politike za socijalnu dimenziju i razvoja EU u saveznu državu socijalno-političkim putem. Odgovor eurooptimista usmjeren je ka naglašavanju vlastitog interesa, manevarskog prostora i razmjernu neovisnost europskih organa vlasti o nacionalnim vladama, te ovisnosti političkih opcija o slijedu jednog od utvrđenih pravaca. Oni naglašavaju i da EU i u drugim područjima, mada u smanjenom opsegu, odavno provodi aktivnu politiku preraspodjele.

Pa ipak, iako postoji prostor za gospodarsko-političku izgradnju, sama izgradnja EU u saveznu državu ovisi o proširenju

formalnih demokratskih temelja legitimiteta čime se jačaju upravljačke sposobnosti europskih institucija. (Offe, 1998: 53). Zamršenost procesa odlučivanja na europskom nivou i nedostatak mogućnosti za aktivno sudjelovanje u njima uzrokuju nepovjerenje kod građana. Claus Offe je opisao probleme koji bude zabrinutost unutar, i donose suparništvo između različitih naroda; navodeći problematiku fiskalne preraspodjele, imigracije, stranih investicija, socijalnih i ekonomskih posljedica sve žešće konkurentske utakmice između zemalja različitih nivoa produktivnosti. Mada pripada grupi skeptika Offe predlaže „izgradnju države“ kao rješenje – izgradnju europske države koja ne reproducira uzorak nacionalne države – i primjećuje da će se „tijelo koje će eventualno realizirati režim ‘organiziranog građanstva’ i koje će upravljati cijelim europskim prostorom ... morati suočiti sa dva uvjeta koje će europske zemlje morati prihvatiti kao standard i prihvatljivo političko pravilo: zakonitost i efikasnost.“ (Offe, 2002:13)

Zamjenu za nedostajući narod kao subjekt europskog ustava moguće je naći u kulturnom identitetu jer se u EU miješaju internacionalni i supranacionalni elementi te različiti oblici političkog jedinstva koje nije moguće dijalektički prevladati. Europa kao politička i pravna tvorevina *sui generis* rješava probleme političkih i pravnih odnosa između Europljana, bez obzira na njihovu sličnost ili različitost.

Lisabonskim ugovorom se implicitno nacionalne države priznaju za gospodare ugovora tako što otvorenom drži opciju odustajanja. Pravno gledajući pitanje prednosti europskog ili nacionalnog prava riješeno je u korist nacionalne države, ali na političkom planu odnosi nisu tako jednostavni. U pozadini rasprava o raspodjeli nadležnosti između Unije i nacionalnih država, s jedne strane i Parlamenta, Vijeća ministara i Komisije s druge strane, su dva motiva: povijesno ukorijenjene predodžbe o sadašnjem značaju i ulozi nacionalne države i predodžbi o gospodarsko-političkom

poretku, posebno o odnosu politike i tržišta. Danas su ustavno konstituirane države izložene rizicima u sve većoj mjeri međusobno zavisnog svjetskog društva te odgovaraju stvaranjem nadnacionalnih poredaka koji nadilaze samo koordinaciju aktivnosti pojedinih država. (Zürn, 2000: 189) Međunarodne organizacije donošenjem različitih oblika ustava ili funkcionalno odgovarajućih pravila ne stječu odmah karakter države. Takve političke zajednice preduvjet su izgradnje postnacionalnih zajednica. Politički identitet građana, bez kog EU ne može djelovati, stvara se samo u nadnacionalnom javnom prostoru. (Habermas, 2008: 148) Takvo oblikovanje svijesti nije moguće elitističkim obrazovanjem „odozgo“ i nije se moguće provoditi administrativnim odlukama.

Habermas i Derrida novu europsku ustavnu paradigmu vide u uvjetovanoj komunikativnoj zajednici. Habermas Kantov univerzalizam reducira na povijesno oblikovanu komunikativnu ili govornu zajednicu, smatrajući da je EU moguća kao kulturom legitimirana zajednica. Habermas relativizira zatvorenu narodnu zajednicu europskim kulturnim naslijeđem koje može omogućiti demokratsko odlučivanje u EU.

Habermasova detranscendentalizacija Kantovog formalnog uma kao preduvjeta komunikacije, bitno je različit od Derridina konstruktivizma koji je mišljenja da je potrebno zamijeniti nacionalnu državu kao političku paradigmu novom političkom paradigmom koja ne bi ugrožavala multikulturalnu Europu. Po Derridi europska pravno-politička tradicija i kulturni identitet Europe nisu preduvjeti europskog političkog i ustavno-pravnog jedinstva već rezultat europske politike i prava. Različitost Habermasove i Derridine teorije temelji se na različitom razumijevanju odnosa pravnog i političkog koja su dva različita oblika djelovanja, ne stoje u kauzalnom odnosu uvjeta i uvjetovanog već stoje paralelno jedan uz drugi. Derrida ne vidi pravno politički realitet kao historijski predkonstruiran kao Habermas;

upravo suprotno, pravno i političko djelovanje kreiraju razumijevanje pravnog i političkog djelovanja.

Vorländer smatra da u modernoj demokratskoj ustavnoj državi središnje mjesto suvereniteta je prazno, koje treba preuzeti svoju supremaciju. (Vorländer, 1981:38) Posljedica ustavne supremacije je jurifikacija politike. On, kao i mnogi drugi teoretičari, odnos ustava i politike vidi kauzalno te na taj način ne vidi kako je moguć europski ustav bez legitimnog političkog subjektiviteta. Ipak, on u isto vrijeme tvrdi da u suvremenoj podjeli vlasti nema subjekta koji bi mogao biti singularni suveren. Nerazumljivo je da se za Europu traži jedinstveni suveren koji se u nacionalnim državama osporava. S jedne strane, zbog diobe vlasti i stranačkog pluralizma više nema jedinstvenog suverena ni u granicama nacionalnih država, a s druge strane se tvrdi da ne može biti europskog ustava bez jedinstvenog europskog naroda kao singularnog subjekta koji bi demokratski legitimirao ustav EU. Europska ustavna kultura, donošenjem Lisabonskog ugovora došla je do točke u kojoj su se morali ugraditi ustavni politički procesi i ustavno regulirana prava. Skeptici smatraju da se europska slabost izražava u činjenici što iza europskog prava i predloženog ustava ne stoji suverena moć europskog demosa koji bi ga legitimirao, provodio i mijenjao. Europsko pravo se danas poštuje samo političkom voljom nacionalnih elita država članica.

EU se danas doživljava kao mehanizam birokratskog upravljanja i restriktivne regulacije, umjesto kao jamac dobrog života. Svojevrsnu krizu identiteta nužno je riješiti nadilaženjem okvira nacionalne države uspostavljanjem paralelnih mehanizama političke deliberacije. Habermas predlaže da se Europu veže uz jamstva temeljnih prava i vrijednosti kao što su pravo na obrazovanje, socijalnu pravednost, autonomiju i participaciju. Na euroskeptični prigovor da Europi nedostaje državotvorni narod odnosno jedinstvena nacija kao temelj političke zajednice

Habermas odgovara da su europsko građansko društvo, javnost i zajednička politička kultura, ako se uistinu mogu izgraditi, dovoljne pretpostavke za političko zajedništvo Europe. Po Habermasu ustavom EU se razjašnjavaju ciljevi europske integracije, a stvaranjem temeljnog pravnog akta u čemu sudjeluju sami europski građani, povećava legitimnost EU. Iako se takav stav može sagledavati kao utopistički, njegovo promišljanje je nužan pokušaj da se vidi dalje od ograničenja postojeće političke zbilje u cilju njihovog prevladavanja. Europski ustav je poticaj u stvaranju zajedničke političke kulture s europskim strankama, udruženjima i građanskim društvom koje promiče europska javnost. Habermas smatra da je ustav poželjna opcija na putu ka saveznoj državi (Habermas, 2001: 16-17)

On polazi od pretpostavke da je nacionalna država, pa čak i kad je demokratska, došla do granice svoje djelotvornosti jer više ne može „politički ukrotiti globalno nesputani kapitalizam“, te je time takav oblik doveden u pitanje. (Ibid, 86) Može li se u takvom stanju osigurati glavno postignuće suverenih nacionalnih država utemeljeno na prosvjetiteljstvu usmjereno ka umanjenju političke vlasti? (Habermas, 2002: 42)

Naime, savez država kao organizacijski oblik pojedinačnih nacionalnih država i savezna država kao nacionalna država koja je povećana na štetu pojedinačnih članica, svaki je na svoj način prošireni oblik nacionalizma. Kako taj oblik države nije sposoban riješiti probleme izazvane globalizacijom, nužan je drugi korak kojim EU mora nadići to stanje. Habermasova opcija je „svjetska unutarnja politika bez svjetske vlade,“ u kojoj mora postojati jasno definirano „sebstvo“ političkog samoodređenja i samoutjecaja, kojem se mogu pripisati kolektivno obvezatne odluke. (Habermas, 2001: 88)

Put do prevazilaženja zakonodavnog deficita mora biti utemeljen u kreiranju europske javne sfere, kao mreže koja pruža građanstvu svih članica jednaku mogućnost sudjelovanja

u procesu fokusirane političke komunikacije. (Habermas, 2002:40) Demokratsko zakonodavstvo zahtijeva dvostruki kontakt između institucionalizirane deliberacije i donošenja odluka kroz parlamente, sudove i administrativna tijela s jedne strane, i procesa neformalne masovne komunikacije, s druge strane. Funkcija komunikacijske infrastrukture demokratske javne sfere je u postavljanje bitnih socijalnih problema u predmet rasprave te omogućavanje javnosti izjašnjavanje tim povodom, bilo pozitivnog ili negativnog stava. Tokom vremena, implicitna praksa dovodi do stvaranja javnog mnijenja, mada se većina građana izražava samo putem glasanja ili neglasanja. Ipak, do sada neophodna infrastruktura izražavanja različitih javnih mišljenja postoji još uvijek samo unutar nacionalnih država.

Europska javna sfera ne mora biti projekcija nacionalnog dizajna na europski nivo. Vjerojatnije je da će ona izrasti iz procesa uzajamnog otvaranja postojećih nacionalnih univerzuma, izražavajući uzajamno srodne nacionalne komunikacije. Nema potrebe za raslojenom javnom komunikacijom, svaki sloj bi odgovarao različitim „katovima“ višeslojnog političkog sustava. Dnevni red europskih institucija bi bio prenesen na pluralitet nacionalnog mnijenja, ukoliko su međusobno povezani na pravi način.

Europsko javno mnijenje ovisi od vitalnog faktora europskog građanskog društva. Istovremeno europska javna sfera treba biti dio zajedničke političke kulture. Vrlo svjesni ove neophodnosti intelektualci su otvorili intenzivnu debatu. Teško je razgraničiti pitanje „Što je Europa?“ od činjenice da su se dostignuća europske kulture koja, ustvari, nisu proizilazila iz svoje vlastite prirode i porijekla sve do 18. i 19. stoljeća, prenijela na cijelu zemaljsku kuglu. Europa se, više nego ostale kulture, suočila sa strukturalnim konfliktima, oštrim konfrontacijama i dugoročnim tenzijama, i riješila ih, kako u građanskoj, tako i u socijalnoj dimenziji.

U socijalnoj dimenziji moderna Europa je razvila institucionalne procedure za efikasno rješavanje intelektualnih, socijalnih i

političkih konflikata. Tokom bolnih, ako ne i pogubnih sukoba, naučila je suočiti se sa dubokim razilaženjima, vjerskim raskolima i suparništvom između sekularnih i crkvenih snaga, grada i provincije, sudbine i znanja, te kako riješiti endemične sukobe između militantnih vjeroispovijesti i ratobornih država. U građanskoj dimenziji, moderna Europa je institucionalizirala spektar suprotstavljenih konzervativnih, liberalnih i socijalističkih interpretacija kapitalističke modernizacije u razuman ideološki sustav političkih partija. Ove činjenice poticajno djeluju na kritičko promišljanje naših vlastitih promišljanja i decentralizaciji odabranih perspektiva. One nisu u suprotnosti sa prihvaćenim, ali i opravdanim, kritikama naše agresivne kolonijalne i eurokratske prošlosti; kritika eurocentrizma proizilazi iz kontinuirane samokritičnosti. Sekularizacija egalitarnog i individualističkog univerzalizma koja određuje naše normativno opredjeljenje nije jedino dostignuće moderne Europe. (Habermas, 2002:44)

Funkcija Europskog ustava

Kao pojam normi najvišeg ranga, ustav je usmjeren primarno na normativno djelovanje. On konstituira javnu vlast društva koje se odlučilo za političku cjelinu i utvrđuje kako se treba urediti i provoditi. On mora osigurati osnovni konsenzus bez kog se društvena cjelina čini nemogućom. Ako to uspije, društvo čak može crpiti svoj identitet iz ustava jer onda ustav postaje tekst koji opisuje uvjerenja i aspiracije društva.

Nacrt Ustava Europske unije (EU) sadrži kriterije prema kojima se ona iznutra konstituirala i prema kojima se integrirala a ubuduće trebaju izričito biti i mjerilo vanjskopoličkog djelovanja (Mühleisen, 2004.)

Europska integracija je imala 3 cilja: okončanje ratova u Europi, integraciju kao političku integraciju Njemačke, promicanje gospodarskih interesa (Habermas, 2001:126-129). Iako su

prva dva cilja postignuta, treći nije dostatan za proces koji se razvija putem ustavnog patriotizma jer je slabo izgrađena identifikacija sa europskim građanskim društvom.⁴ Jedna od glavnih dilema Habermasove vizije je da pojedina država gubi od svoje autonomije, a Europa taj deficit ne može nadomjestiti. Na dvojbe skeptika o nepostojanju državnog naroda on odgovara da se takav proces olakšava zajedničkim jezikom i oblicima života, ali to nije nužna pretpostavka, što je i vidljivo iz 18. i 19. stoljeća jer su se tada lokalni i dinastički lojaliteti preobrazili u identifikacijski oblik državljana iste nacije. Zašto to ne bi bilo moguće i danas?

Još prije jednog desetljeća Fischer je naglasio suštinu problema s kojim se EU suočava, a koja je usmjerena na pronalaženje prave kombinacije „Europe nacionalnih država“ sa „Europom građana.“⁵ On je također izložio određene, više-manje konvencionalne, alternative jačanja Europskog parlamenta putem uspostavljanja efektivnog i legitimnog izvršioca. Ovi prijedlozi ne iscrpljuju mogućnost ostalih alternativa, ali se je Fischer s pravom fokusirao na bit problema federacije nacionalnih država, koje moraju imati znatno jaču poziciju nego što je imaju konstitutivni elementi federalnih država.

Umjesto na ustrajavanju na formalnom određivanju državotvornog naroda, nužno je ispuniti tri funkcionalna uvjeta: europsko društvo građana, europska javnost i politička kultura koja bi bila zajednička svim Europljanima. Ustav samo doprinosi utemeljenju i implementaciji svih funkcionalnih uvjeta.

Na tragu takvog razmišljanja, Habermas smatra da je moguće potaknuti prijelaz iz klasičnog međunarodnog prava u

⁴ Prosječno sudjelovanje na izborima za Europski parlament manje je od 30 % u državama Srednje i Istočne Europe koje su od 2004. godine nove članice Unije.

⁵ Joschka Fischer, *Vom Staatenverbund zur Federation* (govor održan na Humboldtovom univerzitetu 12. 5 2000.)

kozmpolitsko pravno stanje. (Habermas, 2004) Taj prijelaz u Kantovo stanje „svjetskog građanstva“ Habermas vidi u punom tijeku kao demontažu klasičnog međunarodnog prava totalitarnim režimima 20. stoljeća. Kantove i Hobbesove ideje moguće je prepoznati i u europskom projektu koji ima unutarnji razvoj usmjeren na daljnju integraciju, izglasavanje ustava i multilateralni ugovorni sustav koji čini velik dio *acquis communautaire* te jasni i otvoreni proces u pogledu granica članstva i oblika državnosti. Oblikovanje vanjskih odnosa usmjereno je ka juridizaciji kao načelnoj orijentaciji, pacifizam te multipolarni svjetski ustroj. Habermas je mišljenja da je potrebno napustiti eurocentrizam i težiti Kantovoj nadi u svjetsku unutarnju politiku na način da europske sile iz svoje ratničke i imperijalne prošlosti trebaju naučiti se percipirati iz perspektive pobijeđenih u dvojbenoj ulozi pobjednika te trebaju odgovarati za nasilje kao proizvoda modernizacija.

Ipak, politika ravnopravnog suživota različitih etničkih zajednica istodobno je osjetljiv i bolan proces. Kultura većine se mora osloboditi povijesno utemeljene fuzije s općom političkom kulturom ako se želi postići poistovjećivanje sa političkom kulturom svoje zemlje. Habermas naglašava da je proces odvajanja političke kulture od većinske kulture važan ako se želi solidarnost građana preorijentirati na apstraktnije temelje „ustavnog patriotizma“. (Habermas, 2008: 49) Na taj se način očituje snaga demokratske ustavne države koja se sastoji u tome što političkim sudjelovanjem svojih građana država prevladava praznine u socijalnoj integraciji.

Habermas vidi pitanje europske integracije kao poželjnoga razvojnog koraka koji nadilazi demokraciju nacionalnih država. On svojom opcijom o diskurzivnoj tvorbi volje kao legitimacijskome temelju nacionalne države želi naglasiti da je moguće oblikovati i međunarodni politički poredak. On smatra da u dinamici uzajamnog preuzimanja perspektive obje strane mogu postići ishod ne etnocentrične ili konvertirane, nego interpretacije koju oba sugovornika *intersubjektivno dijele*“ (Habermas/ Derrida, 2004.: 63).

U razvoju oblika vladanja „s druge strane nacionalne države“ EU ima ulogu globalnog igrača. (Habermas, 2004: 74). Habermas je sažeo svoju predodžbu o državi svojstvenu političkome liberalizmu u središnjoj zadaći objašnjavajući zašto demokratski proces važi kao postupak legitimne uspostave prava.

Ako demokratski proces ispunjava uvjete inkluzivne i diskurzivne tvorbe mišljenja i volje, on utemeljuje pretpostavku o racionalnoj prihvatljivosti rezultata te se demokracija i ljudska prava, jednako izvorni, međusobno prepleću u procesu ustavotvorstva, a pravna institucionalizacija postupka demokratskog postavljanja pravnih normi zahtijeva istodobno jamstvo kako liberalnih tako i političkih temeljnih prava.

Iako Habermas kritizira intelektualce da posljednjih pedeset godina nisu brinuli za poticaje Roberta Schumana i Jeana Monneta za stvaranje europskoga ustava kao instrumenta integracije, on je 1998. godine objavio svojevršno priznanje da „nacionalna država i dalje zadugo ostaje najvažnijim akterom“ (Habermas, 2001a: 15). Sa te pozicije se moraju promatrati njegova promišljanja europskog razvoja. Na putu k europskoj saveznoj državi (Habermas, 2001a: 16-17), koja je za njega jednoznačno poželjna opcija, postaje mu Europski ustav poticajem dugotrajnoga procesa stvaranja zajedničke političke kulture s europskim strankama, udrugama i europskim građanskim društvom koje promiče europska javnost.

Po Habermasu nacionalna država – pa i kad je demokratska – iako još uvijek ima funkciju aktera, dopijeva do granice svoje djelotvornosti, jer joj više ne polazi za rukom „politički ukrotiti globalno nesputani kapitalizam“, može se ustvrditi da je ovaj organizacijski oblik državnosti doveden u pitanje (Habermas, 2001b: 86). Habermasova je opcija „svjetska unutarnja politika bez svjetske vlade“. Time se ne može odgovoriti na načelno pitanje može li se i kako u takvome stanju „svjetskoga građanstva“ zajamčiti glavno postignuće suverenih nacionalnih država,

utemeljeno u prosvjetiteljstvu usmjereno ka umanjivanju političke vlasti (Habermas, 2002: 42).

„Mora postojati jasno definirano ‘sebstvo’ političkoga samoodređenja i samoutjecaja, kojemu se mogu pripisati kolektivno obvezatne odluke.“ (Habermas, 2001b: 88). To je bitno pitanje samorazumijevanja Europske unije jer je su i savez država kao organizacijski oblik pojedinačnih nacionalnih država i savezna država kao nacionalna država koja je povećana na štetu pojedinačnih članica – svaki su na svoj način prošireni oblici ideje nacionalizma. Budući da ta ideja, kakve god dimenzije poprimila, više nije sposobna riješiti probleme izazvane globalizacijom, nužan je drugi korak. Tako i EU kao oblik samo povećane nacionalne države mora nadići to stanje. Jezgra dugoročne perspektive primjerenoga međunarodnog poretka je formiranje malih skupina aktera sposobnih za djelovanje u svjetskoj politici – od kojih bi jedan mogao biti EU – koje bi se labavo vezanom mrežom transnacionalnih režima tako razvijale da se omogući promjena smjera prema stanju svjetske unutarnje politike. Tako će se nadići nacionalni mehanizmi koji više nisu sposobni za rješavanje problema, a da se time ne oštete demokratske strukture. Naslućuje se Habermasov daleki cilj: socijalni rascjep i stratifikacija svjetskoga društva trebaju se prevladati bez slabljenja kulturnih osobitosti: veliki međunarodni režimi poput EU-a, NAFTA-e i ASEAN-a morali bi se „razviti u funkcionalne aktere kako bi se onda na transnacionalnoj razini dogovorili i preuzeli odgovornost za sve gušći transnacionalni splet organizacija, konferencija i praksa. Tek bi s takvom vrstom *globalnih igrača*, koji bi mogli postati protuteža nespurnim tržištima, UN dobile temelj koji jamči primjenu ambicioznih planova i politika.“ (Habermas/ Derrida, 2004: 66). Europska bi integracija time postala sastavnicom svjetskopolitičkoga procesa, pri čemu se brzo postavlja pitanje bi li zajednička politička kultura, koju Habermas zahtijeva za Europu, također morala biti pretpostavkom i sastavnicom globalnoga integracijskog procesa.

Prosječno sudjelovanje na izborima za Europski parlament manje od 30% u državama Srednje i Istočne Europe koje su 2004. godine postale nove članice Unije očit je pokazatelj da je još slabo izgrađena identifikacija s europskim građanskom društvom pod spomenutim predznacima autonomije i participacije. To je jedna od dilema Habermasove vizije, naime da pojedina država gubi od svoje autonomije (Habermas, 2001b: 90), a da Europa taj deficit ne može nadomjestiti.

Nasuprot tome trendu koji snažno potiče gospodarska globalizacija Habermas iznosi svoj projekt Europe. Nacionalne države, koje pojedinačno moraju pregovarati u asimetričnim odnosima moći, imale bi priliku da u konkurenciji s gospodarskim globalnim igračima prilikom raspodjele društvenih proizvoda kompenziraju nejednakosti politike moći. Projekt Europe bi, prema tome, uz pomoć šire osnovice moći pridonio većoj probojnosti u pravednoj raspodjeli materijalnih dobara i socijalnih tereta.

Time što bi se povezalo jačanje moći i očuvanje staroeuropskih vrijednosti trebala bi nastati formativna sila koja bi bila bliža dosadašnjemu normativnom samorazumijevanju Europljana nego slika čovjeka koju definira gospodarska globalizacija. Tako bi integracija Europe, zahvaljujući sposobnosti da sredstvima politike moći osigura očuvanje europskih kulturnih vrijednosti i uozbilji ih u političkome poretku, postala utjecajnim načinom da se korigiraju neželjene posljedice globalizacije.

Na temelju proširene sposobnosti djelovanja kao nužnog uvjeta korekcije svjetskoga gospodarskog režima EU bi preuzela koordinacijske zadaće i na drugim područjima politike te bi zahvaljujući povratnom djelovanju na svoj unutarnji ustroj bila u stanju smanjiti često kritizirani demokratski deficit. Tako bi integracija postala simbiotskim procesom unutarnje strukture i izvanjske funkcije i postupno bi transformirala EU iz „miroljubivoga prirodnog stanja“ (Claus Offe) u tvorevinu s državnim kvalitetama.

Habermas se često bavi dvojabama skeptika koji sumnjaju u državne kvalitete EU-a. Jedan je od njihovih najčešćih argumenata

nepostojanje državotvornoga naroda. On tome protuslovi tvrdeći da se takav proces, doduše, olakšava zajedničkim jezikom i oblicima života, ali da to nije nužna pretpostavka, kao što to pokazuje razvoj u 18. i 19. stoljeću. Tada su se lokalni i dinastički lojaliteti preobrazili u identifikacijski oblik demokratskih državljana iste nacije. Zašto to danas ne bi bilo moguće u proširenim teritorijalnim uvjetima?

Habermas smatra da nije nužno stvaranje državotvornog naroda, već je nužno ispuniti tri funkcionalna uvjeta: europsko društvo građana, europska javnost koja obuhvaća cijeli kontinent i politička kultura koja bi bila zajednička svim Europljanima. Ustav bi u svim svojim fazama nastajanja i stupanja na snagu mogao ubrzati razvoj svih triju funkcionalnih uvjeta. Habermas vidi sam ustavotvorni proces kao dio stvaranja identiteta uz nužnost oblikovanja svijesti o pripadanju istoj političkoj zajednici preko nacionalnih granica. (Habermas, 2004: 71).

Ono što sačinjava zajednički kod europskog identiteta je karakter bolnog procesa u kojem je nastajao, kao i ono što je njegova suština danas. Nužno je iz nacionalističke prošlosti i moralnih ponora u sadašnjim stavovima uočiti kvalitet izrazitih dostignuća. Ovakva baza bi trebala olakšati tranziciju u postnacionalnu demokraciju zasnovanu na uzajamnom poštovanju različitosti između jakih i razvijenih nacionalnih kultura. Nisu niti „asimilacija“ niti „koegzistencija“, u smislu blijedog *modus vivendi*, odgovarajući termini za naš dugotrajan proces učenja kako izgraditi novi i još sofisticiraniji model „solidarnosti između stranaca“. (Habermas, 2002: 48) Danas upravo zajednički izazovi povezuju europske nacionalne države. Svaka od njih je multikulturalno društvo i zemlja imigracije. Svaka je od njih izložena ekonomskoj i kulturnoj globalizaciji koja budi sjećanja na zajedničku povijest konflikata i pomirenja i samim tim niskog praga tolerancije.

Dvojbe koje izlaze pred Habermasa očituju se u zabludi da bi EU smatrala nacionalnodržavnu komunikaciju o ustavnim pitanjima

medijem koji je jednak europskom forumu ili makar samo i usporediv s njime. No ako već na nacionalnoj razini, gdje ustav formulira zajedničke interese kao državnu osnovicu, taj proces jedva djeluje kao instrument građanske identifikacije, onda se to znatno manje može očekivati od procesa europskoga ustavotvorstva, u kojemu je prije riječ o tome da se protivni interesi usklađuju u obliku ustava. Drukčije rečeno, ako je samo formuliranje ustava još dio afirmiranja i osiguravanja samosvjesnih nacionalnih država, ta je rasprava jedva još prikladna kao identifikacijski obrazac europskoga društva građana. Ipak, kao integracijski temelj Habermas vidi u povjerenjima u organizacijske učinke i upravljačke kapacitete države, nevjerici prema učinkovitosti tržišta te „izraženom smislu za ‘dijalektiku prosvjetiteljstva’ (...) obzirom na tehničkog napretka“, državi blagostanja, solidarnim pravilima i relativno „niskom pragu tolerancije prema primjeni sile protiv osoba.“ Tako Habermas postaje predstavnikom Europe „različitih brzina“. Još jasnijim postaje, u promijenjenim svjetskopolitičkim uvjetima model Habermasove Europe kao protuslike američkoj dominaciji, koju, primjerice, izričito formulira opcija Roberta Kagana (2004.).

Konceptom „svjetskog građanskog društva“ Kant čini odlučujući korak od međunarodnog prava usmjerenog isključivo na državu. Nakon dva svjetska rata, konstitucija međunarodnog prava je napredovala putem koji je Kant pokazao do građana svijeta i preuzela institucionalni oblik u međunarodnim organizacijama i postupcima. Ipak, Kantov se projekt može nastaviti samo kad se SAD vrati internacionalizmu zastupanom nakon 1918. i 1945.

Taj prijelaz „u ono što je Kant anticipirao kao stanje svjetskoga građanstva“ Habermas vidi u punome tijeku zbog demontaže klasičnoga međunarodnog prava totalitarnim režimima 20. stoljeća (Habermas/Derrida, 2004: 64). Tu se on slaže s Kaganom i drugima u uvjerenju da američke i europske ideje države i državne konstrukcije počivaju na istim vrijednostima. Zapadni duh,

ukorijenjen u židovsko-kršćanskoj predaji, nedvojbeno ima karakteristične značajke. Ali i taj duhovni habitus, koji se odlikuje individualizmom, racionalizmom i aktivizmom, dijele europske nacije s onima SAD, Kanade i Australije. ‘Zapad’ kao duhovna kontura obuhvaća više nego samo Europu.’ (Habermas/Derrida, 2003: 33)

Dakako, konzekvencije koje se iz toga povlače u sadašnjim političkim prilikama mogu se dijametralno razlikovati. Habermas kaže o svojoj konzekvenciji: „Um modernoga umskog prava ne očituje se u univerzalnim ‘vrijednostima’, koje bi se mogle uzeti u posjed, globalno podijeliti i raspodijeliti po cijelome svijetu. ‘Vrijednosti’ postaju obvezatne u normativnim porecima i praksama određenih kulturnih oblika života.“ Tu um zadobiva važenje kao medij povezivanja kodeksa normi s konkretnim državnim organizacijskim oblicima. U ovoj Habermasovoj ideji nije riječ o osobito uzbudljivoj varijanti političke filozofije, nego, prije, o posve primjerenome pogledu na daljnji razvoj europske integracije koji je sveden na praktičnu primjenu. Tome, također, odgovara, kad se uputi sinoptički pogled na Habermasove iskaze o europskome projektu, da njegove tvrdnje višestruko nude perspektivu u alternativama.

Za unutarnji razvoj EU važni su daljnji integracijski koraci ili nastavljanje, možda i nazadovanje međuvladine suradnje, dovršetak i izglasavanje ustava ili multilateralni ugovorni sustav, kao što to već sada čini velik dio *acquis communautaire*, produbljivanje ili proširenje ili oblici kombinacije obaju razvojnih perspektiva, jasan finalitet ili otvoreni proces u pogledu granica članstva i oblika državnosti. Za oblikovanje vanjskih odnosa potrebna je juridizacija ili etička perspektiva kao načelne orijentacije, pacifizam ili realizam, samosvojnost Europe, multipolarni svjetski ustroj ili hegemonijalna dominacija. Polazne temelje u slici čovjeka koja je bila polazni poticaj u njihovim modelima svijeta, Habermas nalazi u filozofiji Kanta i Hobbesa.

Iako se u javnosti Habermas optuživao zbog krivih obećanja i nedostatka dokaza o politici koja teži proširenju međunarodnoga

prava, jača svjetsku organizaciju, traži poravnanje s Trećim svijetom i zasniva se na sprečavanju rata može gotovo organski nadovezati na iskustva europskih naroda, njegovo povezivanje interpretacije odnosa i opcija djelovanja što se iz toga izvode mogu se smatrati ponudom koja potiče i unapređuje raspravu o budućnosti Europe. S druge strane njegova promišljanja su smatrana za idejno dobro elita ranih novovjekovnih gradova-država i zemljoposjedničkoga engleskog plemstva, dok se u realnosti EU javlja kao upravni aparat koji hladi svako zagrijavanje političkih tema te da kulturna premoć nije strategija koja obećava uspjeh ako je riječ o tome da se stvori protuteža američkoj premoći. Ipak, njegova nada da „i priznavanje razlika (...) može postati obilježjem zajedničkoga identiteta“ (Habermas/ Derrida, 2003: 33) bez spomena politike i osjeća je u Europi što kruže oko izoliranja, ksenofobije i rasizma svjedoči o optimizmu bez kojega se Europa ne bi realizirala ni u današnjemu obliku.

Habermas tvrdi da su europske sile iz svoje ratničke i imperijalne prošlosti mogle naučiti „da same sebe percipiraju iz perspektive pobijeđenih u dvojbenoj ulozi pobjednika, koji se pozivaju na polaganje računa za nasilje što ga je polučila nametnuta i iskorijenjena modernizacija. To bi moglo potaknuti napuštanje eurocentrizma i dati krila kantovskoj nadi u svjetsku unutarnju politiku.“ Kao sažetak može se ustvrditi da će Europa moći živjeti s obama skiciranim modelima – a zacijelo će to i morati – iako se Habermasova opcija, zbog onoga što je on oduvijek iznosio kao formativne političke ideje, dakako, priklanja prvoj mogućnosti.

Zaključak

Europska unija se nepobitno poziva na temeljne ljudske vrijednosti kao svoju ključnu sastavnicu. Time je na tragu ostvarenja tzv. europskog sna, koji bi u stvarnosti trebao donijeti zemljama članicama i njihovim žiteljima znatno više blagostanja i slobode od postojećega. Svi oni koji su se dosad zalagali za ujedinjenu Europu upravo su o tome promišljali, govorili, pisali i u

tom smislu djelovali. Tako je i sada. Temeljne vrijednosti Europske unije često su bile i u službi promicanja europskog zajedništva, koje se trebalo reflektirati u svim sferama ljudskoga života. Međutim, nije uvijek postojao konsenzus oko stajališta što su to zajedničke europske vrijednosti i koje je njihovo značenje za europsku praksu. Tijekom povijesti mijenjala su se i poimanja o tome, a izraz toga možemo zorno vidjeti i danas. Tako je, na primjer, još u znatnoj mjeri nejasno koje su važeće vrijednosti na temelju kojih se pristupa nekoj važnoj političkoj odluci na razini Europske unije. Pa i više od toga: ne samo da često još uvijek postoji nejasnoća o vrijednostima na kojima se odluke temelje, nego i kad postoji zajednički dogovor o temeljnim vrijednostima, odluke koje se donose čine se upravo suprotnima od onih vrijednosti koje se proklamiraju.

Mogli bismo reći da evolucija integracije u Europi sa sobom donosi i evoluciju sustava zajedničkih vrijednosti. No, iz prikazanih je primjera vidljivo da je Europska unija zajednica primarno ekonomskih interesa, a tek potom unija zajedničkih vrijednosti. To je kao činjenica, u globaliziranom svijetu trendovskih povezivanja, legitimna pozicija, koju svaka zemlja članica može slobodno odabirati, ali pod uvjetom tzv. informiranog pristanka. Zablude nastaju zbog privida da je u Europskoj uniji, u njezinoj ideji i u praksi, primaran sustav vrijednosti koji je u funkciji boljitka čovjeka, kao pojedinca i kao člana zajednice. Sama osnovna ideja da je najvažniji biznis, a ne čovjek, može biti dio političke pragme, pa je u tom slučaju politika u službi ekonomije, što je moguće i adekvatno imenovati i pravno regulirati. U drukčijoj opciji, cilj za Europsku uniju i sve njezine sadašnje i buduće članice mogao bi biti povratak proklamiranim vrijednostima i njihova dosljedna, temeljita i sveobuhvatna provedba.

Euroskeptici odbijaju promjenu legitimacijskog temelja s međunarodnih ugovora na europski ustav argumentirajući da ne postoji europski narod. Po njima nedostaje subjekt procesa donošenja ustava, kolektivni „narod“ kao nacija građana nove

države. Međutim, takva teza podliježe kritici iz empirijskih i pojmovnih razloga. Nije potrebno naciju građana miješati sa predpolitičkom zajednicom koja ima zajedničko porijeklo, jezik i povijest jer se takvim promišljanjem nadilazi voluntaristički karakter nacije građana čiji kolektivni identitet ne postoji niti prije nedemokratskog procesa iz kog proizlazi niti neovisno iz njega. U tom kontrastu nacije građana i naroda odražava se velik doseg demokratske nacionalne države koja sa građanskim statusom dobiva novu, apstraktnu, pravom stvorenu solidarnost. Novi, moderni oblik društvene integracije nastao je u novim komunikacijskim odnosima. Iako su zajednički jezik i način života olakšali proces stvaranja zajedništva; u okolnostima zajedničkog razvoja demokracije i nacionalne države, nije moguće izvesti zaključak o prioritetu naroda pred republikom. Europski ustav može objediniti i stvoriti temelje za stvaranje europskog građanskog društva, europske političke javnosti, te stvaranje zajedničke europske političke kulture. Na taj način Europa na sebi refleksivno primjenjuje logiku kružnog procesa kojim su demokratska država i nacija stvorile jedna drugu. Novi ustav je temelj „pojačane suradnje“ i začetak „Europe različitih brzina,“ čime se stvara privlačna sila kojoj se ostale članice ne bi mogle opirati. Budući europski ustroj ne smije dopuštati separatizam jer ići ispred ostalih ne znači isključivanje. Na međunarodnom planu EU mora svoju težnju usredotočiti na uravnoteženje hegemonijalne jednostranosti SAD. Po Habermasu EU je iscrpila imperative stvaranja zajedničkog ekonomskog područja i valute te se sada treba okrenuti na stvaralačku politiku koja je usredotočena na motive i mišljenja samih građana koji je pretpostavka za stvaranje osjećaja političkog zajedništva. Na taj se način „unapređuju“ nacionalni identiteti i proširuju se na europsku dimenziju, ali samo uz pretpostavku postojanja prilično apstraktne građanske solidarnosti koja je za sada ograničena samo na pripadnike vlastite nacije, a koja je za buduću Europu nužna u ostvarenju solidarnosti spram europskih građana drugih nacija. Ako se u tome

usprije obilježje zajedničkog europskog identiteta može postati priznanje razlika, a EU može postati obrazac za oblik vlasti „s one strane nacionalne države.“ Nastojanje da se smanje klasne suprotnosti koje provodi socijalna država i samoograničenje državnog suvereniteta unutar EU najrecentniji su primjeri.

Iako se Habermasovo viđenje smatra iluzionističkim, ipak se može smatrati ponudom koja potiče i unapređuje raspravu o budućnosti Europe. Njegova nada da i „priznavanje razlika može postati simbol zajedničkog identiteta svjedoči o optimizmu bez kojeg se Europa ne bi realizirala u današnjem obliku. Ako ne razmišljamo o suprotnosti postojeće zbilje ne gradeći viziju boljeg svijeta uz pomoć Europe koja se dalje razvija na temeljima uma kao Habermas, onda se moramo pomiriti s odnosima kakvi upravo jesu. Time se također ne zadovoljavamo slikom o čovjeku kojoj se priklanjamo: što od njega očekujemo te u što se kod njega možemo pouzdati.

Bibliografija:

1. Altwater, E./ Mahnkopf, B. (1999): Grenzen der Globalisierung, Münster Münster: Westfälisches Dampfboot.
2. Fossum, J. E. (2000) „Constitution-making in the EU“, u: E. Erikson, J. E. Fossum (ur) *Democracy in the EU – Integration through Deliberation?* London, 11-163
3. Gervinius, G. G. (1967) *Einleitung in der Gechichte der Neunzehnten Jahrhunderts*, Frankfurt
4. Glencross, A. (2010) “The Grand Illusion Continues: What the Lisbon Treaty Means for the European Union and Its Global Role”, *Foreign Policy Research Institute*, 2010, Internet, <http://www.fpri.org/enotes/201002.glencross.grandillusion.html>
5. Häberle, P. (2002) *Ustavna država, Zagreb*: Politička misao.
6. Habermas, J. (2001a) Es gibt doch Alternativen, u: Habermas, *Zeit der Übergänge*, Frankfurt/M
7. Habermas, J. (2001b) Euroskepsis, Markteuropa oder Europa der Weltbürger, u: J. Habermas *Zeit der Übergänge*, Frankfurt/M.

-
8. Habermas, J. (2002) Zašto Europa mora imati ustav, *Odjek* 3-4, Sarajevo, jesen-zima 2002, str. 34-45.
 9. Habermas, J. (2004a): Ist die Herausbildung einer europäischen Identität nötig, und ist sie möglich?, u: isti, *Der gespaltene Westen*, Frankfurt/M.
 10. Habermas, J./ Derrida, J. (2003) Nach dem Krieg: Die Wiedergeburt Europas, *Frankfurter Allgemeine Zeitung (FAZ)*, 31. 5. 2003.
 11. Habermas, J./ Derrida, J. (2004) *Philosophie in Zeiten des Terrors, Zwei Gespräche*, Berlin
 12. Huntington, S. (1993) *Sukob civilizacija*, Izvori, Zagreb
 13. Janjević, M. (2007) Reformski ugovor EU iz Lisabona. Beograd: Službeni glasnik
 14. Kant, I. (2000) *Pravno-politički spisi*, Politička kultura, Zagreb
 15. Luhmann, Nicklas, (1998) Die Politik der Gesellschaft, Frankfurt: Suhrkamp
 16. Mühleisen, H. (2004) Die neue weltpolitische Rolle der Europäischen Union, u: Lange, Berthold (ur.), *Kant als Weltbürger*, Würzburg: 49-69.
 17. Offe, C. (1998) Demokratie und Wohlfahrtsstaat: eine europäische Regimeform unter dem Stress der europäischen Integration, *Swiss Political Science Review*, 4 (4) 35–56.
 18. Offe, C. (2002)“Is there, or can there be, a European society?“, u: Ines Katenusen – Wolfram Lampig (eds.) *Demokratien in Europa*. Opladen: Leske and Budrich,
 19. Popper, K. (1993) *Otvoreno društvo i njegovi neprijatelji*, Beograd:BIGZ.
 20. Roberts, J. M. (2002) *Povijest Europe*, Zagreb: AGM.
 21. Siedentop, L. (2000) *Democracy in Europe*, London: Allen Lane.
 22. Vorländer, H. (1981) *Konsensus und Verfassung*, Berlin: Duncker & Humblot
 23. Wiener, A. (1998) *European Citizenship Practice: Building Institutions of a Non-State*, Boulder: Wetview Press.
 24. Zürn, M, (2000) Democratic Governance Beyond the Nation State: The EU and Other International Institutions, *European Journal of International Relations* 6, 183-221.